

Οι εκπλήξεις που ακόμη δεν ήλθαν:
γράφοντας τη διεθνή ιστορία της μεταπολεμικής
περιόδου μετά το 1991*

*Για να δικαιολογούν τις πράξεις τους άλλαζαν ακόμα και
την σημασία των λέξεων.*

Θουκυδίδης Γ' (82).

*Χωρίς τον Ψυχρό Πόλεμο τι νόημα έχει να είναι κανείς
Αμερικανός;*

John Updike, *Rabbit at Rest* (1990).

Το όνομά του είναι η ψυχή τους

Επειδή, όπως φέρεται να έλεγε ο Albert Camus, «το να δίνεις λάθος όνομα στα πράγματα αυξάνει τη δυστυχία του κόσμου»¹, ο τίτλος τουλάχιστον του κειμένου αυτού αποφεύγει τον όρο «Ψυχρός Πόλεμος». Άλλωστε αυτός, όπως και οι ομόχρονοί του «Ελεύθερος Κόσμος» και «Ανάσχεση», δεν ήταν σταθερός και αμετάβλητος, αλλά δημιουργήθηκε εντός μιας συγκεκριμένης ιστορικής και πολιτισμικής συγκυρίας και υπόκειται σε αμφισβήτηση και αλλαγή με την πάροδο του χρόνου. Η συγκυρία αφορούσε το συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ του καπιταλιστικού και του κομμουνιστικού κόσμου και για τη διαμόρφωση του συσχετισμού αυτού η πιο μεστή εξέλιξη και καθοριστική περίοδος ήταν τα χρόνια από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έως το 1949: τότε οξύνθηκε, εξαπλώθηκε και στρατιωτικοποιήθηκε η ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ των ΗΠΑ, της Βρετανίας και της Σοβιετικής Ένωσης – μια σύγκρουση που συμβατικά, απλουστευτικά και δυτικότερα ονομάζεται «Ψυχρός Πόλεμος».

Η ονοματοθεσία, βεβαίως, δεν είναι αθώα. Η συγκυρία της άμεσης μεταπολε-

Ο Θανάσης Δ. Σφήκας διδάσκει ιστορία στο πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

* Ένα μέρος του άρθρου αυτού βασίζεται, με τις αναγκαίες επεκτάσεις, στο Θ.Δ. Σφήκας, *Το «χωλό άλογο»: οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης, 1941-1949* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007), σσ. 21-31.

μικής περιόδου δημιούργησε τη δική της ορολογία, επιστημονική και ψευτοεπιστημονική, και το δικό της εκλαϊκευτικό και εκλαϊκευμένο γλωσσικό ιδίωμα που παρήγαγε και αναπαρήγαγε την καθολική και αυταπόδεικτη αλήθεια ότι υπεύθυνη για τη σύγκρουση ήταν η Σοβιετική Ένωση και ο κομμουνισμός: μια αλήθεια που εξίσου απρόσκοπτα οδηγούσε σε μια άλλη: στην ηθική ανωτερότητα του καπιταλιστικού κόσμου και στη νομιμοποίηση που αυτή παρείχε στη λειτουργία και τις επιλογές του. Για παράδειγμα, πριν τα μέσα της δεκαετίας του 1940, η προσπάθεια ελέγχου της πρόσβασης σε υπερπόντια εδάφη πλούσια σε πόρους, και η προσπάθεια πολιτικού, οικονομικού και ιδεολογικού ελέγχου άλλων κοινωνικών σχηματισμών λεγόταν «ιμπεριαλισμός»: μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1940 οι πολιτικές αυτές έγιναν «πολιτικές εθνικής ασφάλειας»².

Όμως οι όροι και οι έννοιες, ακόμη και όταν δεν είναι ιδεολογικές κατασκευές, ποτέ δεν αντιστοιχούν απολύτως με την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας. Ο όρος «Ψυχρός Πόλεμος» αποτελεί νεολογισμό του μέσου του 20ού αιώνα, και μολονότι χρησιμοποιήθηκε για διαφορετικούς σκοπούς και σε διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, συγκρότησε έναν από τους πιο ηγεμονικούς και ιδεολογικούς λόγους της σύγχρονης εποχής. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε αρνητικά και με την έννοια του απευκταίου. Τον Οκτώβριο του 1945, ο Τζωρτζ Όργουελ χρησιμοποίησε τον όρο επικριτικά, αναφερόμενος στην κοσμοθεωρία και τις πεποιθήσεις των Αμερικανών και των Σοβιετικών, στον ακήρυκτο πόλεμο που προέβλεπε ότι θα ξεσπούσε μεταξύ τους, και στις συνέπειες για τον υπόλοιπο κόσμο: «ανίκανοι να κατακτήσουν ο ένας τον άλλο, το πιθανότερο είναι ότι θα συνεχίσουν να εξουσιάζουν τον κόσμο μεταξύ τους»³. Στις ΗΠΑ ο όρος εκλαϊκεύτηκε δύο χρόνια αργότερα από τον δημοσιογράφο Ουόλτερ Λίπμαν (Walter Lippmann), ο οποίος τον ενέγραψε στον πολιτικό λόγο της εποχής⁴. Όμως από τη δεκαετία του 1950 και μετά χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει ταυτόχρονα την ύπαρξη μιας σοβιετικής απειλής και την αντιμετώπισή της – την κατ' εξοχήν αμερικανική στρατηγική της επιθετικής ανάσχεσης της ισχύος του σοβιετικού κράτους χωρίς την ύπαρξη εμπόλεμης κατάστασης. Οι Σοβιετικοί, από την πλευρά τους, εκκινώντας από τη θεμελιώδη ιδεολογική παραδοχή ότι το σοβιετικό κράτος ήταν εγγενώς ειρηνικό και ότι ο ιμπεριαλισμός ήταν εγγενώς επιθετικός, ποτέ δεν χρησιμοποίησαν τον όρο πριν την περίοδο του Μιχαήλ Σ. Γκορμπατσώφ μετά τον Μάρτιο του 1985⁵.

Η σύλληψη των μεταπολεμικών διεθνών σχέσεων με βασικό αναλυτικό άξονα τον «Ψυχρό Πόλεμο» συνιστά μια παραμορφωτική δυτική οπτική. Για τη Μόσχα, η ιστορία των μεταπολεμικών σχέσεων της Σοβιετικής Ένωσης με τη δύση ήταν πολύ περισσότερο μια ιστορία της προσπάθειας για ειρηνική συνύπαρξη και ύφεση (détente), την οποία περιοδικά διέκοπταν εκρήξεις και φάσεις «Ψυχρού Πολέμου». Για την περίοδο από τον Στάλιν ως τον Γκορμπατσώφ, τις περιοδικές αυτές εκρήξεις προκαλούσε μια επιθετική και απειλητική δυτική συμμαχία. Ήδη από τον

Μάιο του 1948 ο Στάλιν σημείωσε ότι «εμείς δεν διεξάγουμε κανέναν ψυχρό πόλεμο. [...] Ο ψυχρός πόλεμος διεξάγεται από τις ΗΠΑ και τους συμμάχους τους»⁶. Τέσσερις δεκαετίες αργότερα ο Γκορμπατσώφ επέμενε ότι οι δυτικοί ήταν εκείνοι που «εγκαινίασαν τον Ψυχρό Πόλεμο ενάντια στις σοσιαλιστικές χώρες» και ότι οι εξωτερικές συνθήκες είχαν «πρωταρχικό ρόλο» στη συγκρότηση και την εξέλιξη της Σοβιετικής Ένωσης, καθώς «η χώρα βρισκόταν κάτω από συνεχή στρατιωτική απειλή»⁷. Η προτιμητέα επιλογή της Σοβιετικής Ένωσης ήταν η συνύπαρξη καπιταλισμού και σοσιαλισμού και η ειρηνική άμιλλα μεταξύ των δύο συστημάτων, ώστε να αναδειχθεί ποια πλευρά υπερείχε οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά. Οι σοβιετικές ηγεσίες πίστευαν και επιθυμούσαν την παγκόσμια επικράτηση του σοσιαλισμού και θεωρούσαν την οικοδόμηση του κομμουνισμού στη Σοβιετική Ένωση ως μέρος μιας αναπόδραστης ιστορικής μετάβασης από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό. Επίσης, πίστευαν ότι η ειρηνική συνύπαρξη και η ύφεση δημιουργούσαν ένα ευνοϊκό περιβάλλον για την επαναστατική δράση προς τον σοσιαλισμό – δράση που το Κρεμλίνο θα συνέδραμε ιδεολογικά, πολιτικά και υλικά. Όμως η σοβιετική ηγεσία πίστευε επίσης ότι η μελλοντική και αναπόδραστη πορεία της ιστορίας δεν σήμαινε ότι επί του παρόντος δεν θα μπορούσε να συνδιαλέγεται και να διατηρεί σχέσεις με τον καπιταλιστικό κόσμο, ούτε απέκλειε τη διακρατική και διασυστημική συνεργασία για ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος⁸.

Ο εννοιολογικός προσδιορισμός και η αποσαφήνιση του όρου «Ψυχρός Πόλεμος» είναι απαραίτητα διότι ως δυτική κατασκευή, ο όρος εγγράφεται στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των δύο πόλων που τελικά τον επικαθόρισαν – τον πόλεμο και την ειρήνη. Ασφαλώς ήταν ένας πόλεμος σε όλα τα μέτωπα πλην της φυσικής ένοπλης σύγκρουσης, ιδιότητα που δικαιολογεί το πρώτο συνθετικό του όρου. Όμως από το 1947 και μετά βασίστηκε στην πολιτική άρνησης της δύσης να συνδιαλεχθεί με τη Σοβιετική Ένωση παρά μόνον από θέση ισχύος, μια επιλογή που έθετε τη Μόσχα εκτός των διαύλων της συνήθους επικοινωνίας, συνδιαλλαγής και συμβιβασμού μεταξύ των μελών του παγκόσμιου συστήματος. Η συνήθης διπλωματική επικοινωνία μεταξύ των κρατών δεν ίσχυε στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία χαρακτηρίστηκε απόβλητος του συστήματος. Οτιδήποτε δεν ήταν πραγματική ειρήνη ήταν πόλεμος, και πραγματική ειρήνη δεν μπορούσε να υπάρξει με τη Σοβιετική Ένωση εξαιτίας των όρων και των χαρακτηριστικών της συγκρότησης και διάρθρωσης της εξουσίας στο εσωτερικό της χώρας αυτής⁹.

Η αρχή του

Το θεμελιώδες χαρακτηριστικό των διεθνών σχέσεων μετά το 1947, που αποδίδονται με τον όρο «Ψυχρός Πόλεμος», ήταν ο οξύτατος ιδεολογικός, πολιτικός, οικο-

νομικός και στρατιωτικός ανταγωνισμός μεταξύ καπιταλισμού και κομμουνισμού και των αντίστοιχων κρατικών σχηματισμών και συνασπισμών. Η συμβατική έως τώρα προσέγγιση εντόπιζε την αφετηρία του στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1940, με ιδιαίτερη προτίμηση στο 1947, έτος της εξαγγελίας του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ. Όμως η έμφαση στον ρόλο της ιδεολογίας στις διεθνείς σχέσεις εναποθέτει την έναρξή του στην Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, όταν για πρώτη φορά μετά τη Γαλλική Επανάσταση εμφανίστηκε μια ακόμη πιο ριζοσπαστική πρόκληση για τις διεθνείς ισορροπίες και τους κανόνες της διακρατικής συμπεριφοράς. Η αναγκαιότητα και η χρησιμότητα της μελέτης του «Ψυχρού Πολέμου» πολύ πριν το 1945-1947 φαίνεται και στο γεγονός ότι οι εξελίξεις της σύντομης αυτής περιόδου σε αρκετές περιπτώσεις επιτάχυναν ή παγίωσαν, ιδίως στις ΗΠΑ, τάσεις και αλλαγές που εντοπίζονταν και κυοφορούνταν πολύ πριν το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Για παράδειγμα ο Τζωρτζ Κένναν (George F. Kennan) –ο σημαντικότερος αμερικανός διπλωμάτης και στρατηγικός σχεδιαστής της δεκαετίας του 1940, αλλά και σημαντικός ιστορικός και διανοούμενος– αναφερόμενος στο Σχέδιο Μάρσαλ, διατεινόταν ότι οι ΗΠΑ θα προσέφεραν οικονομική βοήθεια στη Δυτική Ευρώπη ακόμη και αν δεν εμφανιζόταν η σοβιετική πρόκληση¹⁰. Για τις ΗΠΑ, εκτός από τις αντιλήψεις περί του «πρόδηλου πεπρωμένου» ('manifest destiny') του αμερικανικού έθνους και τους όρους και τρόπους συγκρότησης του αμερικανικού κράτους τον 19ο αιώνα, οι πρόσφατες θεμελιώδεις ιστορικές εμπειρίες ήταν η οικονομική κρίση μετά το 1929 και ιδίως η ιαπωνική επίθεση στο Pearl Harbour τον Δεκέμβριο του 1941¹¹.

Ομοίως, και για τις διαδοχικές σοβιετικές ηγεσίες το βάρος της ιστορίας ήταν όχι μόνον υπαρκτό, αλλά και ένας καθοριστικός παράγων που επηρέασε την αντίληψη της πραγματικότητας και τη διαμόρφωση πολιτικής. Για την περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης, η εκκίνηση της ανάλυσης του φαινομένου από την περίοδο 1917-1941 είναι απαραίτητη διότι τότε διαμορφώθηκε η νοοτροπία της σοβιετικής ηγεσίας –αρχικά του Λένιν και εν συνεχεία του Στάλιν– για την απειλή της ιμπεριαλιστικής περικύκλωσης και επίθεσης εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Ιδίως για τον Στάλιν και αργότερα τον Νικίτα Χρουστσόφ, ο Ρωσικός Εμφύλιος και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν οι δύο θεμελιώδεις ιστορικές εμπειρίες που επηρέασαν τη στάση, τις προτεραιότητες και τις πολιτικές επιλογές τους. Η ιστορία όχι μόνον της Ρωσίας των Μπολσεβίκων αλλά και της Ρωσίας των Τσάρων είχε μεγάλη σημασία για το σύνολο των ηγεσιών του σοβιετικού κράτους¹². Όπως εξήγησε ο Στάλιν στα διευθυντικά στελέχη της σοβιετικής βιομηχανίας τον Φεβρουάριο του 1931,

η ιστορία της παλιάς Ρωσίας χαρακτηριζόταν ανάμεσα στ' άλλα απ' το ότι τη χτυπούσαν αδιάκοπα εξαιτίας της καθυστέρησής της. Τη χτυπούσαν οι μογγόλοι

χάνοι. Τη χτυπούσαν οι τούρκοι μπέηδες. Τη χτυπούσαν οι σουηδοί φεουδάρχες. Τη χτυπούσαν οι πολωνοί-λιθουανοί πάνοι. Τη χτυπούσαν οι αγγλογάλλοι καπιταλιστές. Τη χτυπούσαν οι γιαπωνέζοι βαρώνοι. Τη χτυπούσαν όλοι εξαιτίας της καθυστέρησής της. Τη χτυπούσαν γιατί αυτό ήταν προσοδοφόρο κι έμενε ατιμώρητο. [...] Μείναμε πίσω 50-100 χρόνια απ' τις προχωρημένες χώρες. Πρέπει να διατρέξουμε αυτό το διάστημα μέσα σε δέκα χρόνια. Είτε θα το κάνουμε αυτό, είτε θα μας συνθλίψουν¹³.

Η συγκυρία απαιτούσε τη δικαιολόγηση της επιλογής –αλλά και του κόστους– της επιτάχυνσης του ρυθμού εκβιομηχάνισης της Σοβιετικής Ένωσης. Όμως οι ιστορικές αναδρομές ήταν ακριβείς και συνιστούσαν μέρος της ρωσικής και σοβιετικής αντίληψης για τη χώρα τους και τον κόσμο, ενώ η δοκιμασία που προδιέγραφε ο Στάλιν ήλθε δέκα χρόνια αργότερα, τον Ιούνιο του 1941, όταν η Γερμανία εισέβαλε στην Σοβιετική Ένωση. Ακόμη και τον Μάρτιο του 1945, δύο μήνες πριν τη λήξη του πολέμου στην Ευρώπη, ο Στάλιν και ο υπουργός Εξωτερικών Β.Μ. Μολότωφ επέμεναν σε αντιπροσωπεία Τσέχων κομμουνιστών ότι η Ρωσία των Τσάρων συνήθως «κέρδιζε πολέμους, αλλά ήταν ανίκανη να απολαύσει τους καρπούς της νίκης» και ότι «οι Ρώσοι είναι σπουδαίοι πολεμιστές, αλλά δεν ξέρουν να κάνουν ειρήνη: εξαπατώνται, δεν ανταμείβονται όσο πρέπει»¹⁴. Με άλλα λόγια, εάν η ιστορία έχει κάποια σημασία, το ίδιο ισχύει και για το παρελθόν της. Η εγγραφή του «Ψυχρού Πολέμου» σε ένα ευρύτερο ιστορικό περιβάλλον και μια μεγαλύτερη διάρκεια που αφορά της σχέσεις της Ρωσίας με τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία και τη Δυτική Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα δεν σημαίνει ότι διαχέονται ή σχετικοποιούνται κάποια από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του διεθνούς συστήματος που εμφανίστηκαν ή οξύνθηκαν μετά το 1917 ή μετά το 1945.

Η ιστοριογραφία του

Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης απελευθέρωσε τη μελέτη της παγκόσμιας ιστορίας της περιόδου 1917-1991 από τους προγενέστερους καταναγκασμούς που δέσμευαν ένα μεγάλο μέρος της δυτικής ιστοριογραφίας. Οι μεραρχίες των σοβιετολόγων και των κρεμλινολόγων έμειναν χωρίς πεδίο μάχης και εχθρό· περισσότερο τυχεροί στάθηκαν οι «πολεμιστές-διανοούμενοι που εμπορεύονται απειλές και ευλογούν πολέμους»¹⁵, οι οποίοι άρχισαν να σχεδιάζουν νέες εκστρατείες εναντίον των νέων απόβλητων του διεθνούς συστήματος. Για τους άλλους, έστω και εκείνους που είναι απλώς γενναιόδωροι έναντι του ηττημένου αντιπάλου, το πράγμα άρχισε να αποκτά τις πραγματικές του διαστάσεις.

Η ιδεολογική πόλωση και οι ανάγκες της προπαγάνδας για δεκαετίες εμπόδιζαν τη συγκειμενοποίηση του στοχασμού για την ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης,

με αποτέλεσμα ένα μέρος της δυτικής ιστοριογραφικής παραγωγής να βασιστεί σε πέντε μεθοδολογικά σφάλματα: πρώτον, έδωσε υπερβολική έμφαση στη μελέτη των ηγετών και της ιδεολογίας του σοβιετικού κομμουνισμού, παρουσιάζοντάς τα ως ανεξάρτητους δράστες και υποκείμενα εκτός ιστορικού συγκειμένου και αγνοώντας τόσο το παρελθόν όσο και τον περιβάλλοντα κόσμο που διαμόρφωσε τις διαδοχικές σοβιετικές ηγεσίες· δεύτερον, υιοθέτησε μια ντετερμινιστική και τελεολογική προοπτική ανάλυσης του σοβιετικού φαινομένου· τρίτον, η Σοβιετική Ένωση μελετήθηκε ως παίκτης του διεθνούς συστήματος και ως καθεστώς, όχι όμως και ως κοινωνικός σχηματισμός υποκείμενος σε κοινωνικές αλλαγές που συμβάλλουν στην ερμηνεία των επιτευγμάτων, των κρίσεων και της πτώσης της σοβιετικής εξουσίας· τέταρτον, ανέλυσε την Σοβιετική Ένωση ως «μη δημοκρατική χώρα», δηλαδή με γνώμονα αυτό δεν ήταν και όχι αυτό που ήταν· και πέμπτον, υποβάθμισε τη σημασία του διεθνούς συγκειμένου, και ωσάν οι άνθρωποι να λειτουργούσαν εν κενώ, διατύπωσε ανιστορικές κρίσεις εν αγνοία του ιστορικού περιβάλλοντος στο οποίο εξελίσσονταν τα πράγματα – γεγονός που ισχύει ιδίως για την περίοδο από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1914 έως τον θάνατο του Στάλιν το 1953, κατά την οποία οι συγκροτήθηκε η ιδεολογική, θεσμική, κοινωνική και οικονομική υπόσταση του σοβιετικού κράτους. Ο Λένιν, για παράδειγμα, το 1916-1917 δεν ξεκίνησε να καταστρέψει ένα ευνομούμενο, υγιές και εύρωστο πολιτικό και οικονομικό σύστημα, ενώ η οικονομική κρίση του καπιταλιστικού κόσμου μετά το 1929 και ιδίως η συμβολή της Σοβιετικής Ένωσης στη νίκη κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εξηγούν το κύρος του σοβιετικού κράτους αλλά και τη νομιμοποίηση της σοβιετικής εκδοχής του σοσιαλισμού¹⁶.

Εμμονές στον παλαιό κανόνα εξακολουθούν να υπάρχουν. Διαβάζει κανείς ακόμη θρήνους για το ότι δεν εισακούστηκε η προτροπή του Ουίνστον Τσόρτσιλ να στραγγαλιστεί το σοβιετικό νεογέννητο στην κούνια του το 1918-1920, ώστε να έχει γλυτώσει ο κόσμος επτά δεκαετίες Σοβιετικής Ένωσης¹⁷. Διαβάζει ακόμη ότι το 1945 οι Σοβιετικοί συμπεριφέρονταν διεθνώς ως προσκεκλημένοι οι οποίοι, ακριβώς τη στιγμή που απολάμβαναν πλουσιοπάροχη δυτική βοήθεια και φιλοξενία, ξάφριζαν στα κρυφά τα τιμαλφή του οικοδεσπότη¹⁸. Και ασφαλώς δεν έχει ακόμη λήξει η αναζήτηση της ευθύνης για τη ρήξη λίγο μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου· εδώ τα αίτια είναι δύο: α) Ιωσήφ και β) Στάλιν¹⁹.

Παράλληλα, όμως, μετά το 1991 ένα άλλο μέρος της δυτικής ιστοριογραφίας έχει απομακρυνθεί από τις δικανικές αναζητήσεις υπαιτίων και έχει στραφεί στη διερεύνηση των βασικών χαρακτηριστικών της σύγκρουσης, των στόχων της κάθε πλευράς και των γεωστρατηγικών, οικονομικών, πολιτισμικών και ιδεολογικών κινήτρων των εμπλεκόμενων. Η ενασχόληση με τα ερωτήματα αυτά έχει απομακρύνει την έρευνα από τον αντικομμουνισμό που υποδυόταν την επιστημονική προσέγγιση· έχει απορρίψει τον εκσταλινισμό ολόκληρου του σοβιετικού φαινομένου, ο

οποίος ήθελε τη Σοβιετική Ένωση να μην έχει υπάρξει τίποτε άλλο παρά ένα αχανές γκουλάγκ από την αρχή έως το τέλος· αντιμετωπίζει τον εκλιπόντα αντίπαλο όχι μόνον ως παίκτη του διεθνούς συστήματος ή ως καθεστώς, αλλά και ως κοινωνία· τέλος, η ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης τοποθετείται πλέον στο πραγματικό χωροχρονικό της συγκείμενο, όπου οι πρωτοβουλίες, οι επιλογές και οι προκλήσεις του δυτικού κόσμου αποτελούσαν το αναγκαίο και πραγματικό περιβάλλον εντός του οποίου λειτούργησαν οι σοβιετικές ηγεσίες²⁰.

Οι πολιτικές ανατροπές που συντελέστηκαν διεθνώς κατά την περίοδο 1989-1991 ανέτρεψαν τις ιδεολογικές, γεωστρατηγικές και πολιτικές συντεταγμένες της μελέτης της δεκαετίας του 1940. Το βασικό χαρακτηριστικό της πρόσφατης ιστοριογραφικής πραγματικότητας είναι η αποδέσμευση αρχειακού υλικού για την ιστορία του «Ψυχρού Πολέμου», με αιχμή το σταδιακό, αποσπασματικό αλλά σημαντικό άνοιγμα των ρωσικών και ανατολικοευρωπαϊκών αρχείων. Οι νέες αρχειακές διαθεσιμότητες δεν επιβραβεύουν τη νοοτροπία του φοβερύ ντοκουμέντου, δεν ξεσκεπάζουν συνωμοσίες και δεν αποκαλύπτουν ερεβώδη μυστικά. Ίσως μάλιστα η μεγαλύτερη έως τώρα έκπληξη που έχει προκύψει από τα ρωσικά αρχεία

είναι ότι δεν υπήρξε καμμία έκπληξη: η συλλογιστική των μυημένων εναρμονιζόταν ουσιωδώς με όσα η Μόσχα έλεγε δημοσίως. Μερικά από τα πλέον απόρρητα έγγραφα θα μπορούσαν να έχουν δημοσιευθεί στην Πράβδα χωρίς να δώσει κανείς σημασία. Δεν υπήρχαν διπλά βιβλία [...] ²¹.

Εν τούτοις, τα ρωσικά αρχεία επιτρέπουν στον ερευνητή τη διαφορετική ανάγνωση ήδη γνωστών πηγών, την αποσαφήνιση σημαντικών επιμέρους ζητημάτων, την επιβεβαίωση ή την ακύρωση κάποιων παλαιότερων επιχειρημάτων και την πραγματολογικά ελεγχμένη και συνετή διατύπωση προτάσεων και ερμηνειών. Ιδιαίτερα για εκείνους που καταχρώνται του πλεονεκτήματος της εκ των υστέρων γνώσης και θεωρούν προαποφασισμένα όσα έγιναν στο παρελθόν πριν ακόμη γίνουν, τα νέα αρχειακά τεκμήρια αναδεικνύουν την αβεβαιότητα και το απρόβλεπτο των πραγμάτων, ιδιότητες που συχνά αποκρύπτει η εκ των υστέρων γνώση. Ειδικά σε περιόδους ραγδαίων διεθνών μεταβολών, οι εναλλακτικοί δρόμοι συχνά εξαφανίζονται γρήγορα από τη μνήμη, και αυτό που έγινε εκ των υστέρων εμφανίζεται ως αναπόφευκτο, χρωματίζοντας έτσι την ανάλυση με μια ντετερμινιστική και τελεολογική προκατάληψη. Όμως η εκ των υστέρων γνώση και το πέπλο του αναπόφευκτου αποτελούν διανοητική παγίδα διότι περιορίζουν το εμπειρικό, αναλυτικό και ερμηνευτικό εύρος της ιστορικής έρευνας. Ο αναδρομικός ντετερμινισμός ενέχει τον κίνδυνο μιας εύκολης, αλόγιστης και αβασάνιστης ανάγνωσης και αναγωγής του αποτελέσματος σε προθέσεις χωρίς αυτές πάντοτε να υπάρχουν, και οδηγεί στην επισφαλή και εμπειρικά αμφιλεγόμενη αντίληψη ότι η πορεία που ακολουθήθηκε ήταν η πλέον προφανής ή η μόνη που θα εξασφάλιζε το καλύτερο αποτέλεσμα.

Αντί των προδιαγεγραμμένων τροπών και των προαποφασισμένων εκβάσεων, είναι χρήσιμο να διερευνώνται οι καταγεγραμμένες εναλλακτικές δυνατότητες με τη μορφή πιθανοτήτων ότι μέσα σε μια δεδομένη ιστορική συγκυρία τα πράγματα θα μπορούσαν να εξελιχθούν διαφορετικά. Χωρίς τη διερεύνηση αυτών των εναλλακτικών τροπών και εκβάσεων, η ιστορία στερείται ενός μεγάλου μέρους των δυνατοτήτων της για μια κριτική θέαση του παρελθόντος και μια εξίσου κριτική κατανόηση του παρόντος και των εναλλακτικών δυνατοτήτων διαμόρφωσής του. Η «πιθανότητα», έλεγε ο Antonio Gramsci,

δεν είναι πραγματικότητα: αλλά η ίδια η ύπαρξή της είναι μια πραγματικότητα. Το κατά πόσον ένα άνθρωπος μπορεί ή δεν μπορεί να πράξει κάτι έχει τη σημασία του για την αξιολόγηση αυτού που γίνεται στην πραγματικότητα. Πιθανότητα σημαίνει «ελευθερία»²².

Ειδικά μετά το 1991, στην ρωσική ιστορία υπάρχει ο κίνδυνος της αναδρομικής ανάγνωσης με αφετηρία το έτος της διάλυσης της Σοβιετικής Ένωσης και κατάληξη την «εκτροπή» που συνιστούσε η Οκτωβριανή Επανάσταση. Όμως από την εποχή του Πέτρου Α΄ ως τα μέσα του 19ου αιώνα, η ιστορία της Ρωσίας φαίνεται περισσότερο ως μια ιστορία επιτυχιών που ανέδειξαν τη χώρα σε μεγάλη δύναμη²³. Πέραν της ρωσικής ιστορίας, η ιστορία του Μεσοπολέμου προσεγγίζεται συνήθως ως η περίοδος που προηγήθηκε του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και όχι ως μια διακριτή περίοδος που ακολούθησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο²⁴. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι αρχηγείες και οι γραφειοκρατίες στρατηγικού σχεδιασμού διαμόρφωναν πολιτική και έκαναν επιλογές επηρεαζόμενοι από τις μνήμες του προηγούμενου πολέμου και όχι του «Ψυχρού Πολέμου», του Βιετνάμ ή άλλων μεταγενέστερων ζητημάτων και κρίσεων, δια μέσου των οποίων συχνά προσεγγίζεται ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η εξαιρετικής σημασίας μεταβατική περίοδος από τα μέσα του 1945 έως το φθινόπωρο του 1947. Οι αναδρομικές αναλύσεις διαγράφουν τους εναλλακτικούς δρόμους που εξέφραζαν οι φόβοι και οι ελπίδες των ανθρώπων και στη θέση τους επιβάλλουν βεβαιότητες που υπάρχουν κυρίως στον νου των μεταγενέστερων αναλυτών²⁵.

Η τάση αυτή χαρακτηρίζει κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, την προσέγγιση του σοβιετικού φαινομένου, όπου κυριαρχεί η αναδρομική και αναχρονιστική –άρα και ανιστορική– ανάγνωση των απαρχών της κατάρρευσης της Σοβιετικής Ένωσης στις ίδιες τις απαρχές της οικοδόμησης του σοβιετικού κράτους ή στα γεγονότα του 1953 στην Ανατολική Γερμανία, του 1956 στην Ουγγαρία και του 1968 στην Τσεχοσλοβακία, τα οποία εκλαμβάνονται και παρουσιάζονται ως «πρόβες» για το 1989. Η ντετερμινιστική και τελεολογική ανάγνωση της πτώσης της Σοβιετικής Ένωσης συνίσταται στην τάση ανεύρεσης παρακμιακών συμπτωμάτων πολύ πριν αυτά εμφανισθούν, και στην αντίληψη ότι ο «Ψυχρός Πόλεμος» έμελλε

να λήξει, και μάλιστα με τον τρόπο που έληξε. Όμως ως τα τέλη της δεκαετίας του 1970 λίγοι εκτιμούσαν ότι η δύση θα υπερίσχυε σε αυτή την αντιπαράθεση, η σοβιετική ηγεσία δεν έδειχνε τάσεις υποχώρησης ή παράδοσης, ενώ ως τις αρχές της δεκαετίας του 1980 αρκετοί δυτικοί αναλυτές θεωρούσαν ότι η Σοβιετική Ένωση διεθνώς βρισκόταν σε ισχυρότερη θέση έναντι των ανταγωνιστών της. Τα χαρακτηριστικά και οι ισορροπίες του «Ψυχρού Πολέμου» μεταβλήθηκαν με την πάροδο του χρόνου, συνέχισαν να μεταβάλλονται σχεδόν ως το τέλος του, και η αφήγηση θα μπορούσε να έχει διαφορετικό τέλος· δεν είχε, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το ιδεολογικό και πολιτικό διακύβευμα της μελέτης του αίρει τη δυνατότητα να μελετά κανείς το παρελθόν ως μια ανοικτή διαδικασία χωρίς γνωστό και προκαθορισμένο αποτέλεσμα και έκβαση²⁶.

Η αντιπαλότητα της Ρωσίας με τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, αλλά από τα τέλη του 19ου αιώνα και με τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία, προϋπήρχε της Οκτωβριανής Επανάστασης. Όμως η Ρωσία των Τσάρων, αν και ισχυρό κράτος, ήταν συντηρητικό. Μετά το 1917 η Ρωσία των Μπολσεβίκων ήταν κράτος ισχυρό αλλά επαναστατικό. Η αναστροφή αυτή εκφράστηκε στη δυτική αντίληψη ότι πριν το 1917 η Ρωσία ήταν ένα εν πολλοίς ευρωπαϊκό κράτος που εκτεινόταν γεωγραφικά και στην Ασία, ενώ μετά το 1917 η Ρωσία των Μπολσεβίκων θεάθηκε ως ένα ασιατικό, «οριενταλιστικό» δεσποτικό κράτος που εκτεινόταν απειλητικά στην Ευρώπη²⁷. Η ιδεολογική εχθρότητα μεταξύ της δύσης και της Σοβιετικής Ένωσης υπήρχε από το 1917, αλλά μεταμορφώθηκε σε αίσθηση θανάσιμου κινδύνου, μόνον όταν ο Κόκκινος Στρατός, έχοντας συμβάλει περισσότερο από κάθε άλλο συμμαχικό στρατό στην ήττα της Γερμανίας, έφθασε στο Βερολίνο προελαύνοντας μέσω της Ανατολικής Ευρώπης. Ο «Ψυχρός Πόλεμος» μορφοποιήθηκε, όταν η ιδεολογική αντιπαλότητα συναρθρώθηκε με τον φόβο της σοβιετικής ισχύος. Τα άμεσα αίτια του βρίσκονταν στη συνάντηση ενός κόσμου κατεστραμμένου από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με τους διαφορετικούς όρους διαμόρφωσης της μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων που προσπάθησαν να επιβάλουν σε αυτόν οι ΗΠΑ, η Βρετανία και η Σοβιετική Ένωση. Τη ρήξη δεν προκάλεσε μόνον η γεωστρατηγική. Οι αλλαγές στην ισορροπία πολιτικών δυνάμεων εντός και μεταξύ των εθνών μετά το 1945 περιέπλεξαν ακόμη περισσότερο τις διεθνείς σχέσεις, καθώς η υπερεθνική ιδεολογική σύγκρουση συνένωσε εσωτερικές και διεθνείς εξελίξεις και επηρέασε τη θέση ισχύος διαφορετικών κρατών²⁸.

Ως ιδεολογική, στρατιωτική, οικονομική και πολιτισμική αντιπαράθεση, ο «Ψυχρός Πόλεμος» ήταν απόρροια διαφωνιών για τη φύση της μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων και όχι απότοκο εξελίξεων σε μια συγκεκριμένη περιοχή ή για ένα επιμέρους ζήτημα. Για τη δύση, η μεταπολεμική τάξη έπρεπε να εγκολπώνεται τις αρχές και τα αξιώματα που θα επέτρεπαν στην οικονομική, στρατιωτική και πολιτιστική ισχύ της να διαφυλάσσεται, να ασκείται και να αυξάνεται όχι μόνο

διεθνώς αλλά και στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών – σύμφωνα με τη μεταγενέστερη αλλά κλασική ρήση του John F. Kennedy ότι ο διαχωρισμός μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής είναι γραμμή χαραγμένη πάνω στο νερό. Κατά συνέπεια, η ρήξη επήλθε ως αποτέλεσμα της επιδίωξης διεθνούς ισχύος και εσωτερικής διατήρησης του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού συστήματος. Ούτε βεβαίως ευσταθεί η άποψη ότι επρόκειτο για την αντίδραση της δύσης στις ενέργειες της Μόσχας: η άποψη αυτή, εξόχως βολική ενόσω διαρκούσε ο «Ψυχρός Πόλεμος», αγνοεί τις δυτικές φιλοδοξίες σε περιοχές ζωτικού δυτικού ενδιαφέροντος, εντός αλλά κυρίως εκτός Ευρώπης, όπως π.χ. στην Ινδοκίνα το 1946 ή στη Μαλαισία το 1948²⁹ – πράγμα, όμως, που απαιτεί την παράλληλη και διαδραστική ανάγνωση των ταυτόχρονων εξελίξεων σε χώρες της Δυτικής και της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και σε όλες τις περιοχές του πλανήτη.

Ενώ το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου 1945-1991 δεν ήταν ο διπολισμός, αλλά η αμερικανική ηγεμονία, η εστίαση της έρευνας στις εξελίξεις στην Ευρώπη, και ιδίως στην Ανατολική, στρέφει σχεδόν αποκλειστικά την ανάλυση σε χώρες ζωτικού ενδιαφέροντος για τη Σοβιετική Ένωση. Ιδίως μετά την αποδέσμευση των ρωσικών αρχείων, η έρευνα ορισμένες φορές τείνει να επικεντρώνεται στην σοβιετική συμπεριφορά, υπονοώντας ότι εκεί βρίσκεται η ερμηνεία του «Ψυχρού Πολέμου», ενώ οι στόχοι και οι πολιτικές των ΗΠΑ και της Βρετανίας σε χώρες του δικού τους ζωτικού ενδιαφέροντος, πρωτίστως στη Μέση Ανατολή και τον Ειρηνικό, συγκεντρώνουν μικρότερο ενδιαφέρον και προσοχή. Ωστόσο, η πλήρης κατανόηση του φαινομένου απαιτεί λεπτομερέστερη εξέταση των παράλληλων εξελίξεων στις δύο αυτές περιοχές και ανάλυση της αλληλεπίδρασης των στόχων των δυτικών δυνάμεων εκτός Ευρώπης με τις σοβιετικές προσπάθειες διατήρησης και ενίσχυσης των σοβιετικών θέσεων εντός Ευρώπης. Για παράδειγμα, οι προσπάθειες της δύσης να διατηρήσει σφαίρες αποκλειστικής επιρροής εκτός Ευρώπης θεωρήθηκαν από τον Στάλιν ως ανάλογες με τις δικές του προσπάθειες να διατηρήσει μια σοβιετική σφαίρα επιρροής σε περιοχές όμορες της Σοβιετικής Ένωσης στην Ανατολική Ευρώπη. Εν τούτοις, αν και ο όρος «σοβιετικός επεκτατισμός» χρησιμοποιείται κατά κόρον, δεν ισχύει το ίδιο για τον «αμερικανικό επεκτατισμό», ο οποίος υπήρξε πολύ ευρύτερος του σοβιετικού. Η προβολή της Σοβιετικής Ένωσης ως επεκτατικού κράτους διευκόλυνε τον αποκλεισμό της από τους κανόνες που διέπουν τις διεθνείς σχέσεις, καθώς η δαιμονοποίηση του εχθρού και η αποπομπή του από το διεθνές σύστημα καθιστούσαν περιττή την ορθολογική ανάλυση της συμπεριφοράς του· και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο κάθε άλλο παρά ύποπτη και μεροληπτική είναι η παρατήρηση ότι αν και η Μόσχα ανέμενε πρόσθετα κέρδη μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τελικά εξασφάλισε μόνον ό,τι της είχε αποφέρει η ίδια η διεξαγωγή του πολέμου και η προέλαση του Κόκκινου Στρατού ως το Βερολίνο³⁰.

Ο «Ψυχρός Πόλεμος» εν τέλει εμφανίζεται ως η αμερικανική και δυτικοευρωπαϊκή αντίδραση στην άρνηση της Σοβιετικής Ένωσης να αποδεχθεί και να ενταχθεί στο αμερικανικό όραμα για τη γεωστρατηγική και οικονομική διαμόρφωση του μεταπολεμικού κόσμου. Το αμερικανικό όραμα είχε διαμορφωθεί πριν ακόμη ξεσπάσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ωστόσο με τους όρους ενός άλλου, πολύ προγενέστερου πολέμου, η στρατηγική επιλογή του «Ψυχρού Πολέμου» επιτάχθηκε από τη «μεγάλη ανάπτυξη» της επιρροής του κομμουνιστικού κινήματος και της Σοβιετικής Ένωσης το 1945, η οποία «φόβισε» τους δυτικούς «και τους ανάγκασε να πολεμήσουν»³¹.

Περί αναθεωρήσεων

Μια έστω και τυχαία ματιά στην ιστοριογραφική παραγωγή —τόσο την ακαδημαϊκή όσο και εκείνη που προορίζεται για ευρεία κατανάλωση— δεν δικαιολογεί την παλαιότερη αισιόδοξη αντίληψη ότι το παρελθόν δεν καταργείται: διότι το παρελθόν δύσκολα καταργείται, εύκολα όμως αναθεωρείται. Η πρόσφατη αναθεώρηση της ιστορίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου την άνοιξη του 2005, με αφορμή την 60ή επέτειο από τη λήξη του, έχει παλαιότερες ρίζες, οι οποίες, αν και εμφανίστηκαν σε διαφορετικές συγκυρίες, στόχευαν πάντοτε στην ίδια κατεύθυνση: τη σύγκριση και την εξίσωση του φασισμού με τον κομμουνισμό και την ετυμηγορία περί των ποιοτικά και ποσοτικά περισσότερων και χειρότερων εγκλημάτων του κομμουνισμού. Η τάση αυτή ανιχνεύεται ήδη από τη δεκαετία του 1930, όταν στις ΗΠΑ άρχισαν να διατυπώνονται οι πρώτες απόψεις που εξίσωναν τον φασισμό με τον κομμουνισμό³², και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την άρνηση της συμβολής της Σοβιετικής Ένωσης στη νίκη κατά της Γερμανίας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την έκδοση της λεγόμενης *Μαύρης Βίβλου του Κομμουνισμού* προ δεκαετίας, και πιο πρόσφατα καταλήγει στο μνημόνιο του σουηδού βουλευτή Γ. Λίντμπλαντ στο Συμβούλιο της Ευρώπης για την «καταδίκη των εγκλημάτων των ολοκληρωτικών κομμουνιστικών καθεστώτων». Συνολικά, η προσπάθεια αναθεώρησης περιλαμβάνει την ανακατασκευή της παγκόσμιας ιστορίας μετά το 1917, με ιδιαίτερη προτίμηση στην ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της μεταπολεμικής περιόδου, έτσι ώστε η εξίσωση του φασισμού με τον κομμουνισμό να εκλογικεύει το παρόν και να διασφαλίζει το μέλλον της ιδεολογικο-πολιτικής ισορροπίας που διαμορφώθηκε μετά το 1991. Το διακύβευμα είναι μεγάλο, οι αμοιβές για τους πρόθυμους πλουσιοπάροχες, και γι' αυτό περιττεύει ως λεπτομέρεια η διαμαρτυρία του ιστορικού ότι η διαστρέβλωση της ιστορίας αγγίζει τα όρια της φαιδρότητας — όπως, π.χ., όταν γίνεται λόγος για «εισβολή» του Κόκκινου Στρατού σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ενώ διαρκούσε ακόμη ο Β΄ Παγκό-

σμιος Πόλεμος. Για όσους έχουν ακόμη μεγαλύτερες αντοχές, υπάρχει και η θέση ότι οι ρίζες τόσο του φασισμού όσο και του κομμουνισμού βρίσκονται στη Γαλλική Επανάσταση, με ιδιαίτερη προτίμηση την περίοδο του Ροβεσπιέρου: γκιλοτίνες αυτός, γκουλάγκ ο Στάλιν, Νταχάου ο Χίτλερ. Τα πώς και τα γιατί, τα αίτια των πραγμάτων, τα αποτελέσματά τους και η ιστορική συγκυρία αποτελούν περιττές λεπτομέρειες, πολλώ δε μάλλον τη στιγμή που επανακάμπτει η αντίληψη ότι ο κομμουνισμός «φταίει» για τον φασισμό και τον ναζισμό, και ότι για όλα μαζί –δηλαδή για τον «ολοκληρωτισμό» του 20ού αιώνα– «φταίει» ο αντιπολιτικός αυταρχισμός του Ζαν Ζακ Ρουσσώ³³.

Έτσι οικοδομήθηκε η λεγόμενη «θεωρία του ολοκληρωτισμού», η οποία εξυπηρετούσε τρεις θεμελιώδεις στόχους: να αποκρύψει το γεγονός ότι ο φασισμός και ο ναζισμός υπήρξαν εκδοχές και μορφές του καπιταλιστικού συστήματος και μάλιστα του ιμπεριαλιστικού σταδίου του καπιταλισμού· να απονομιμοποιήσει ηθικά, πολιτικά και ιδεολογικά τη Σοβιετική Ένωση· και να συσκοτίσει τις πραγματικές σχέσεις της Δύσης με τον υπόλοιπο κόσμο πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ταύτιση του φασισμού με τον κομμουνισμό περιβλήθηκε για λόγους σοβαροφάνειας το επίχρισμα της «θεωρίας» – μόνο που δεν πρόκειται για «θεωρία» αλλά για ένα μια περιγραφική έννοια που δεν έχει καμμία πραγματολογική ή ερμηνευτική ισχύ. Δεν ήταν μόνο ότι χρησιμοποιούσε τα πεπραγμένα του νεκρού ναζιστικού καθεστώτος της Γερμανίας για να «αναλύσει» –δηλ. να απορρίψει– το ζωντανό τότε, δυναμικό και εξελισσόμενο Σοβιετικό σύστημα· είναι ακόμη η αντίθεση ανάμεσα στον ανορθολογισμό και την φυλετική ουτοπία που πρέσβευε και εφάρμοζε το ναζιστικό καθεστώς, και από την άλλη πλευρά, τον κατ' εξοχήν ορθολογικό στόχο της οικοδόμησης της πρώτης σοσιαλιστικής κοινωνίας³⁴.

Υστερόγραφο για την ελληνική περίπτωση: το «νέο κύμα» και η αναθεώρηση της ιστορίας της δεκαετίας του 1940 στην Ελλάδα

Για την σύγχρονη ελληνική ιστορία και τη διδασκαλία της, ο αναθεωρητισμός αφορά κυρίως την περίοδο της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου Πολέμου και συνίσταται στην αναβίωση και ευρύτατη προβολή παλαιότερων ερμηνευτικών σχημάτων για την ιστορία της δεκαετίας του 1940, και ιδίως για το ζήτημα της ΕΑΜικής βίας στην περίοδο της Κατοχής³⁵. Αν και η ανάδειξη της «κόκκινης βίας» αυτοπροσδιορίζεται και προβάλλεται ως «νέα ιστορία», τα επιχειρήματα αυτού του ακατέργαστου αναθεωρητισμού μπορεί να τα διαβάσει κανείς στην εφημερίδα της οργάνωσης Χ ή στις προγραμματικές δηλώσεις του πρωθυπουργού Ντίνου Τσαλδάρη στη βουλή τον Μάιο του 1946· τότε ο γνωστός και ως «λαοπρόβλητος» πρωθυπουργός μετά από εκλογές με αποχή της τάξεως του 40%, δι-

καιολόγησε αναδρομικά τον διωγμό της αριστεράς μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, ισχυριζόμενος ότι την ευθύνη την είχαν οι αριστεροί λόγω των πεπραγμένων τους κατά τη διάρκεια της Κατοχής³⁶. Ενδεχομένως όλα αυτά συνιστούν σχολαστικισμό για τους εμπορούμενους από αντιλήψεις που συγχέουν την ιστορική έρευνα με το δημοσιογραφικό ρεπορτάζ και το κουτσομπολιό σε επαρχιακό καφενείο, επιβεβαιώνουν όμως την ένδεια ουσιαστικών και πραγματικά νέων επιχειρημάτων της ελληνικής εκδοχής του αναθεωρητισμού, η οποία αναγκάζεται να επαναλαμβάνει τα επιχειρήματα των Χιτών, των Ταγματασφαλιτών και των ΜΑΥδων.

Το εξηγητικό μοντέλο της «κόκκινης τρομοκρατίας» εμφανίζεται ως πλήρες, κλειστό και αυτο-αναφορικό σύστημα που δεν επιδέχεται αμφισβήτησης διότι προτείνεται σαν να μην περιέχει αμφίβολες προτάσεις: οι αριθμοί των «σφαγιασθέντων υπό των κομμουνιστών» είναι μάλλον τα μοναδικά εμπειρικά δεδομένα στην ιστορία της επιστήμης που μιλούν από μόνα τους. Το αναθεωρητικό εγχείρημα καταργεί κάθε έννοια διαλεκτικής, αγνοεί τη σχέση του μερικού και του τοπικού με το γενικό, απολυτοποιεί το μερικό και το προβάλλει ως αυτοτελή αλήθεια έχουσα καθολική ισχύ. Ο κατακερματισμός του ερευνητικού αντικειμένου σε υποενότητες γεωγραφικού και τοπικού χαρακτήρα οδηγεί στην πειθαρχημένη εξειδίκευση, την περιπτωσιολογία και την ανεκδοτολογία, αλλά κυρίως περιορίζει τις δυνατότητες συνεκτικού ελέγχου και κριτικής θέασης του όλου. Εδώ δεν υπάρχει το όλον, δεν υπάρχει οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίσσονται τα πράγματα. Εν τέλει, αυτό που μένει από το αναθεωρητικό εγχείρημα είναι η ανακάλυψη του πλανήτη Αργολίς, ενός απομονωμένου και δύσμοιρου πλανήτη στις εσχατιές του ηλιακού συστήματος, τον οποίο έπνιξαν στο αίμα κάτι τύποι με γένια και φυσεκλίκια.

Με καλό μάρκετινγκ όμως, και την κατάλληλη στήριξη, μπορείς να πουλήσεις τα πάντα στον οποιονδήποτε. Στην ελληνική εκδοχή του αναθεωρητισμού πωλούνται η πηγάδα του Μελιγαλά και το κονσερβοκούτι σε συσκευασία «διεπιστημονικότητας», «αποφόρτισης» και «αποστασιοποίησης» έναντι όσων εξακολουθούν να επιμένουν ότι το μέλλον δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς το παρελθόν· ένα παρελθόν, όμως, που επιβεβαιώνει ότι η Ιστορία των ανθρώπων –άρα και η ίδια τους η ζωή– βρίσκεται στα χέρια τους. Γιατί, η Ιστορία, έγραψε ο Engels, από μόνη της «δεν κάνει τίποτε, δεν κατέχει κανένα τεράστιο πλούτο, δεν διεξάγει κανέναν αγώνα. Αντίθετα! Ο άνθρωπος, ο πραγματικός, ο ζωντανός άνθρωπος είναι που τα κάνει όλα, κατέχει και αγωνίζεται. [...] Η Ιστορία δεν είναι άλλο παρά η δραστηριότητα του ανθρώπου, που επιδιώκει τους σκοπούς του»³⁷. Και παρά το εγχείρημα του αναθεωρητισμού, ούτε η δραστηριότητα ούτε οι σκοποί των ανθρώπων είναι εκ των προτέρων και «ιστορικά» καταδικασμένοι· τουλάχιστον για όσους ξέρουν Ιστορία.

Σημειώσεις

1. Αναφέρεται από τον M. Hunt, *The American Ascendancy: How the United States Gained and Wielded Global Dominance* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2007), σ. 308.
2. Πρβλ. J. Young και J. Kent, *International Relations Since 1945: A Global History* (Oxford: Oxford University Press, 2004), σ. 10.
3. G. Orwell, "You and the Atomic Bomb", *Tribune*, 19 Οκτωβρίου 1945.
4. W. Lippmann, *The Cold War: Studies in US Foreign Policy* (New York: Harper & Row, [1947] 1972).
5. Μ. Γκορμπατσώφ, *Περεστρόικα: Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο* (Αθήνα: Νέα Σύνορα, 1987), σσ. 344, 345· O.A. Westad, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), σ. 2.
6. Αναφέρεται από τους V.O. Petchatnov και C. Earl Edmondson, "The Russian Perspective", στο R. Levering, V.O. Petchatnov, V. Botzenhart-Viehe και C. Earl Edmondson, *Debating the Origins of the Cold War: American and Russian Perspectives* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2001), σ. 85.
7. Μ. Γκορμπατσώφ, *ό.π.*, σσ. 66, 344.
8. G. Roberts, *The Soviet Union in World Politics: Coexistence, Revolution and Cold War, 1945-1991* (London: Routledge, 1999), σ. 3.
9. A. Stephanson, 'Fourteen Notes on the Very Concept of the Cold War', *H-Diplo* (Μάιος 1996), στο <http://www.h-net.org/~diplo/essays/PDF/stephanson-14notes.pdf>· του ίδιου, 'Liberty or Death: The Cold War as US Ideology', στο O.A. Westad (επιμ.), *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory* (London: Frank Cass, 2000), σσ. 81-100.
10. *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1947: τόμ. III* (Washington: Government Printing Office, 1972), σ. 229: Kennan προς Acheson, 23 Μαΐου 1947.
11. M. Sewell, *The Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press 2002), σσ. 6-7. Βλ. επίσης, Stephanson, A. *Manifest Destiny: American Expansion and the Empire of Right* (New York: Hill and Wang, 1995)· M. Hunt, *The American Ascendancy*, *ό.π.*
12. Βλ. Μ. Γκορμπατσώφ, *ό.π.*, σσ. 21-98, 340-346, για τις προσπάθειες του τελευταίου ηγέτη της Σοβιετικής Ένωσης να προσδώσει στην πολιτική της περεστρόικα ιστορική νομιμοποίηση και έμπνευση.
13. Ι.Β. Στάλιν, *Άπαντα*, τόμ. 13 (χ.τ.ε.: Εκδοτικό της ΚΕ του ΚΚΕ, 1953), σσ. 33-47: «Τα καθήκοντα των οικονομικών στελεχών», λόγος στην πρώτη πανρωσική συνδιάσκεψη των στελεχών της σοσιαλιστικής βιομηχανίας, 4 Φεβρουαρίου 1931· τα παραθέματα στις σσ. 43-44, 45. Για το βάρος της ρωσικής και σοβιετικής ιστορίας, βλ. M. Lewin, *The Soviet Century*, σσ. 86-90.
14. Αναφέρεται στο V.O. Petchatnov και C. Earl Edmondson, *ό.π.*, σσ. 92-93.
15. R. Barnet, *Real Security: Restoring American Power in a Dangerous Decade* (New York: Simon and Schuster, 1981), σ. 97.
16. M. Lewin, *The Soviet Century* (London: Verso, 2005), σσ. 3-4, 271-274· S. Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, new edition (New York: Oxford University Press, 2008), σσ. 1-14, 15-39, 40-67· R.W. Davies, "Changing Economic Systems: An Overview", στο R.W. Davies, M. Harrison και S.G. Wheatcroft (επιμ.), *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), σσ. 1-23.
17. R. Service, *Comrades. Communism: A World History* (London: Pan Books, 2007), σ. 2.
18. V. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2007), σ. 13.
19. J.L. Gaddis, *We Now Know: Rethinking Cold War History* (Oxford: Oxford University Press, 1997), σ. 292: «εφόσον τη Σοβιετική Ένωση κυβερνούσε ο Στάλιν ένας ψυχρός πόλεμος ήταν αναπόφευκτος».
20. D. Joravsky, "Communism in Historical Perspective", *The American Historical Review*, τόμ. 99,

αρ. 3 (June 1994), σσ. 837-857· M. Lewin, *The Soviet Century*, σσ. 3-4, 322, 378-379, 383-385. Βλ. επίσης τις μελέτες που έχουν συγκεντρωθεί από τους I. Kershaw και M. Lewin (επιμ.), *Stalinism and Nazism: Dictatorship in Comparison* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), και E. Schrecker (επιμ.), *Cold War Triumphalism: The Misuse of History After the Fall of Communism* (New York: The New Press, 2004).

21. V. Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years* (New York: Oxford University Press, 1996), σ. 9.

22. A. Gramsci, "The Philosophy of Praxis", στο A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, επιμ. Q. Hoare και G. Nowell Smith (London: Lawrence and Wishart, [1973] 2005), σ. 360.

23. D. Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals* (London: John Murray, 2000), σσ. 247-248.

24. Για τη δεύτερη προσέγγιση, βλ. Z. Steiner, *The Lights That Failed: European International History, 1919-1933* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

25. G. Weinberg, *A World At Arms: A Global History of WWII*, 2η έκδ. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), σ. xxv.

26. M. Sewell, *ό.π.*, σ. 5· M. Cox, "The 1980s Revisited or the Cold War as History – Again", στο O. Njølstad (επιμ.), *The Last Decade of the Cold War: From Conflict Escalation to Conflict Transformation* (London: Frank Cass, 2004), σσ. 4-5, 10, 12, 17· M.T. Poe, *The Russian Moment in World History* (Princeton: Princeton University Press, 2003), σσ. xi-xv, 1-9, 71-104· S. Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970-2000* (Oxford: Oxford University Press, 2001), σσ. 1-112, 171-196.

27. M. Malia, *Russia Under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000), σσ. 124-129, 146-159, 246, 292-294, 352-361.

28. M. Leffler, *The Specter of Communism: The United States and the Origins of the Cold War, 1917-1953* (New York: Hill and Wang, 1994), σ. vii· R. McMahon, *The Cold War* (Oxford: Oxford University Press, 2003), σσ. 3-15· D. Painter και M. Leffler, "Introduction: The International System and the Origins of the Cold War", στο M. Leffler, και D. Painter (επιμ.), *Origins of the Cold War: An International History*, 2η έκδ. (London: Routledge, 2005), σσ. 6-7.

29. J. Young και J. Kent, *ό.π.*, σσ. 24, 83, 150· R. McMahon, *ό.π.*, σ. 5· O.A. Westad, *The Global Cold War*, σσ. 1-7, 73-109, 110-157. Για τη ρήση του John F. Kennedy, βλ. J. Hanhimäki, "National Security and National Interest", στο S. Dockrill και G. Hughes (επιμ.), *Cold War History* (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2006), σ. 55.

30. J. Young και J. Kent, *ό.π.*, σσ. 5-6, 10.

31. Βλ. Θουκυδίδης, *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*, μετάφραση Άγγελος Σ. Βλάχος (Αθήνα: Εστία, 1998), Α' (23), Α' (88), Α' (118). Βλ. επίσης, Α. Πλατιάς, *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στον Θουκυδίδη* (Αθήνα: Εστία, 1999), σσ. 25-76, 191-206.

32. Για μια πρώτη αποτίμηση αυτής της προσπάθειας, βλ. L. Adler και T. Paterson, 'Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930s-1950s', *American Historical Review*, τόμ. 75 (Απρίλιος 1970), σσ. 1046-1064. Βλ. επίσης A. Gleason, *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* (New York: Oxford University Press, 1995), σσ. 7-12, 13-30, 31-50.

33. J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy* (London: Secker and Warburg, 1952), σσ. 1-2, 6-8, 38-49, 249· R. Service, *ό.π.*, σ. 21. Πρβλ. A. Gleason, *ό.π.*, σσ. 12, 108-120, 121-142.

34. I. Kershaw και M. Lewin, 'Introduction: the regimes and their dictators: perspectives of comparison', στο I. Kershaw και M. Lewin (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 3-4· I. Kershaw, "Working towards the Further": reflections on the nature of the Hitler dictatorship', στο I. Kershaw και M. Lewin (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 88-89, 95· I. Kershaw και M. Lewin, "Afterthoughts", στο I. Kershaw και M. Lewin (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 343-358.

35. Βλ. Θ.Δ. Σφήκας, «Μια άλλη συζήτηση που 'μυρίζει ναφθαλίνη': ο Μελιγαλάς, το κονσερβοκούτι και η αναθεώρηση της Ιστορίας», *Ουτοπία*, τεύχος 69 (Μάρτιος - Απρίλιος 2006), σσ. 167-175.

36. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων*, τόμ. 13 Μαΐου - 20 Ιουνίου 1946 (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1946), σσ. 12-16 (και ιδίως σ. 14).

37. Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια (ή Κριτική της Κριτικής)* (Αθήνα: Εκδόσεις Αναγνωστίδη, χ.χ.), σσ. 115-116.

Ζερικό, Καταδικασμένος οδηγείται στο θάνατο, 1817

Ζερικό, Θανατική εκτέλεση στη Ρώμη, 1817

Ζερικό, Μελέτη για ένα πρόσωπο της Σχεδίας της Μέδουσας, 1818-1819